

על שתי נובלות של אהרון אפלפלד

אריה וינמן

בשליש האחרון של הנובלה מופיע נושא העקדה במישורין בדרך המעמידה אותו כיסוד חשוב ביצירה. בראש השנה, אורח וגר-צדק בשם האופטמן נמצא באיזור ובא לבקר אצל המשפחה היהודית. האופטמן זה, אימץ את האמונה היהודית במלוא הרצינות, הוא מדבר גרמנית צחה, ובבית הופמן בראש השנה השמיע דרשה על עקדת יצחק. משפט אחד מביע את תמצית דבריו "... ובכל דור ודור חייב כל אחד מאתנו להיות מוכן לכל, כאברהם" (עמ' 112). הוא מביע כאן השקפה מלאת אימה בו בזמן שהוא מדבר מתוך שלווה וחינתקות הציראות ברגע זה כתת-אנושיות. בעיני המשפחה, האופטמן "חדר אל שרשינו האפלים ומשם הוא עולה כלפינו" (שם).

חד העקדה עולה גם לפני כן בתאור של בוא האביב בכפר, "ולפתע נשלפת המאכלת. הקרבן היה הפעם הממונה על בית החרושת לסוכר" (עמ' 19). המילה "מאכלת" מעלה על הדעת המאכלת בפרשת העקידה המקראית (בר' כ"ב, ו). מסתבר כנראה, מחצנת חי הכפר, שחידוש החיים באביב דורש קרבן פולחני, במיקרה זה הקרבן היה פקיד בית חרושת, מי שלקח במשך החורף, את אשת יושב-ראש-הוועד יחד עם תבואתו וסוסיו, אבל למעשה הוא מהווה קרבן אחד בלבד בתהליך שנתי

המספר אהרון אפלפלד כתב עד כה מערכת של נובלות בהן הוא שיחזר את המצב והאווירה באירופה על סף מלחמת העולם השנייה. כל אחת מהנובלות הללו מציגה מחדש משהו מרקע השואה יש בהן תכונות של המשל ההיסטורי. ניסיון להעיר דרך הסיפור הסימלי את המציאות החברתית שאיפשרה את חורבן יהדות אירופה. הנובלות מדגימות ומפרשות את ההתייחסות של שתי חברות. שתי אוכלוסיות זו לזו: היהודית המתבוללת והאירופאית הנכרית ערב השואה. בין סממני הסיפור של אפלפלד נמנה גם השימוש בארכיטיפים מקראיים. נעוץ כאן בשתי נובלות מתקופות שונות של יצירת אפלפלד. "כאישון העיץ" שראתה אור בשנת 1973, ו"בעת ובעונה אחת" שיצאה לאור בשנת 1985, ונגסה לבדוק את היצירות האלה על-ידי בחינת המוטיב המקראי המתהדהד בהן והמספק להן מימד של עומק.

שורשיות וניתוק

ב"כאישון העיץ" מספר אפלפלד על משפחה יהודית מתבוללת, משפחת הופמן, הודיה בסביבה נכרית כפרית. מוטיב העקדה מופיע בסיפור גם במישורין וגם ברמיוה. וניתן להציע פרשנות לנובלה זו לאור מוטיב זה ומקומו ביצירה.

החזור על עצמו ללא סוף.

הדבר מזכיר את האמונה המתבטאת במיתוס ופולחן של תרבויות רבות, שהידוש החיים והטבע דורש קרבן, ושכלי קרבן אין להניח את אופים המחזורי.² על סמך מסורת הגשמרת במקורות חז"ל המוקדמים מתקשרת עקידת יצחק באביב. שלום שפיגל³ הציע שפרשת העקידה המקראית מרמזת על הפולחן של הקרבת הבן הבכור יחד עם בכורות העדר בחג האביב. במשמעות כזאת, המעלה הדי מיתוס פולחן רחוקים מהסיפור המקראי, מופיעה העקדה ב"כאישון העין" במרכז המיתי של היצירה.

משפחת הופמן חייה באווירה כפרית בתוך חברת איכרים עממית ושרשית, חברה המייצגת את היסודות של התרבות האירופית שהשינוי וההתפתחות אינם נוגעים בה. די האיכר האירופי מחוברים לטבע ולרתמוס של עונות השנה. בחורף האיכר ישן כמו הארמה. חייו דומים לאילן המכה שרשים חזקים בתוך הארמה. הוא צמוד לעולם הצמוד, גם אורח החיים של האיכר זהה את מחזור עונות השנה, "והם אפילו תעקר אותם מכאן. יודעים תמיד עונה מהי" (עמ' 8). גם לדרך חייהם, המושרשת בדורות, תבנית מחזורית. האביב וההתעוררות שייכים למחזור זה יחד עם האימה המלווה עונה זו של חשד והכאת-נשים ונקמה. כפי שמחזור השנה אינו ניתן

לשינוי, כך אין מקום לשינוי באורח חייהם, והם דוחים באופן אינטואיטיבי את כל מה שקשור במושג "התקדמות" שהם רואים אותו כדבר עוין. לפי אחת משרתות המשפחה, בדברה על הטיפש המקומי, לדוגמה, "אם נברא כך יוצא שכך צריך היה להיברא" (עמ' 47). ובטענה שבניגוד למנהגי האיכרים, "היהודים לא מכים" (את נשותיהם), שוב מעירה אחת המשרתות, "דרכים משונות להם... ואנו לא נונח אורח די אבותינו" (עמ' 122).

הזיכרון מאפיין את די האיכר, זיכרון שהנהו מעבר למישור ההכרתי והמצווה לעיתים גם נקמה. "איכר קם בבקר ודוקר את שכנו למות. אין לחפש סיבות. ייתכן שהאיכר עצמו אינו יודע... לימים ידענו, איכר לעולם איכר הוא, מי יודע מה מזין את מעשיו. זיכרון ארוך להם כלשרשי אילן. חשבונות נמסרים מדור לדור. ייתכן שלא היה זו אלא נקמת דם מאוחרת" (עמ' 25).

באורח חייהם המושרשים כה עמוק בעולם הטבע, גם הדתיות וגם הפשע יודעים את מקומם בלי שהאחד סותר את השני, אין מקום לאבני-בוהן מוסריות. ומר הופמן, אבי הדובר - נמשך לאיכרים אלו. הוא מסביר בהערצה ש"סופה לא תעקר אותם. ימותו ויקומו לתחייה... כך כביכול יצאו מתחת לידיו הקודחות של הבורא, שקטים ומלאי יצרים" (עמ' 29).

תמונה שונה בהרבה עולה

"יש בכחו של הזכרון ללכדה שוב" (עמ' 48). המספר מתאר את דובר-הקבוצה כ"עץ ערבה שחוח" (עמ' 59). על אף הדימוי של חולשה וירידור, הוא שאוב בכל זאת מעולם הצמחיה. הקרובים העירוניים האלו, בתפילתם ובשירתם, עדיין מייצגים את המקור החי שנהפך, במקרה של הופמן, לצללים מתים. ומחזור המועדים שמסביבו מתרחים וחי הקבוצה מקביל לעונות השנה ולפולחן הקציר שהם כה חשובים בחיי האיכרים.

נראה, מתוך "כאישון העין", שהיהודי המתבולל נמשך באופן אינטואטיבי אל החברה הנוצרית. דודתו של הדובר פאולינה, דחה את קסם חי המוסיקה בעיר פראג בו בזמן שהיא משבחת את חי הכפר. גם דמות הדובר עצמה נמשכת לטבעיות של האיכרים. בהשוואה להם הדובר רואה את עצמו "כאילו הייתי אורח בגן נפלא. כאילו דבר אינו שייך לי..." (עמ' 31). דודו פאול, דחה את סיכויו המבריקים בחיי האקדמיה ונושא את קלאריסה, נכריה שטימלה בעיניו את הכפריות.

אבל העולם שאליו נמשך היהודי בוגר בו. על סף מותה, אחת המשרתות שעבדה שנים רבות בבית הופמן טענה שפאולינה הרעילה את נערי הכפר ושהיא גם שותה דם נוצרי (עמ' 125). חיילים משוחררים שנתארחו בבית פאול וקלריסה זרקו את פאול מהבית מבלי שאשתו הביעה התנגדות כלשהי.

מהתיאור של המשפחה היהודית, בעוד שהדימויים מעולם הצמחיה ושל אילנות במיוחד מאפיינים את האיכרים הנכריים, בחר המחבר בדימויים של צללים לתאר את משפחת הופמן. אין שמץ של חיים במה שנשתמר מעולם המסורת היהודית בבית הופמן. יהדותם הקלושה מופיעה כשריד מהעבר הרחוק והנאבד. עם מות הסבתא אנו שומעים על "שבט עתיק שאמונתו אבדה לו, מנהגיו נשכחו ממנו והאחת שהסודות גוויים היו עמה, נסתלקה" (עמ' 6). התיאור אומר התנכרות, כשהמספר רואה את עצמו כיהודי שעומד מבדוץ.

למשפחת הופמן נאבדו שרשיהם, בעוד שהסבתא שנפטרה, דומה הייתה לאילן גבוה, דימוי השאוב מעולם החיים והצמחיה. דומה היא לאיכרים הנוכריים שעל אף המרחק שהפריד בין עולמותיהם, אף היא ידעה שרשיות. ודווקא הזיכרון, כה יסודי לתודעת האיכר, חסר למשפחה היהודית המתבוללת.

מוטיב העקירה והעקדה

חלק לא מבוטל של הנובלה מתייחס לקבוצה של קרובים עירוניים עניים ולא רצויים שבאה לחה של משפחת הופמן כדי להזכיר להם את שרשיהם ולחזק שוב את הקשר המשפחתי שממן נרחק. מנהיגם הזקן מסביר, "באתי לראות אם עודכם זוכרים" (עמ' 11), והוא מדגיש שלמרות שהמשפחה נתפזרה ונתנכרה למוצאה.

הדרשה של האופטמן על נושא העקידה, הוא "נשבע בליבו שאם ישאר האופטמן עוד יום אחד יצוה להשליך אותו מהחווה" (עמ' 113). החקבלה מציעה שפחדו של מר הופמן בפני הקרובים ופחדו בפני האופטמן פחד אחד הם, כי שניהם עוררו בו את החשש לגורל הסרטי הנער לו כיהודי.

ב"כאישון העין", מסמנת העקידה את גורל היהודי, ונראה שהכרה זו של היהודי המתבולל מסבירה את שאיפתו אבל הניסיון; לברוח מלהיות קרוב לברוח ניסיון-שוא הוא, כי בקיום ללא שרשים בתוך חברה זרה וחינוך, היהודי באופן פראדוקסלי נופל ישר לפח גורלו.

המוטיב המקראי בסיפור "בעת ובעונה אחת"⁴

בסיפור "בעת ובעונה אחת" יצר אפלפלד וריאציה מאד מענינת של שיחזור הדמים של יהודים מתבוללים באירופה על סף השואה. בנובלה זו, עוקב הקורא אחרי המשפחה יהודית מווינה הנוסעת להרי הקארפאטים. למקומו של צדיק-מרפא, בתקווה שהוא יוכל לרפא את בתם הסובלת מדיכאון. במשפחה ארבע נפשות, שני הורים, חלגה, הבת החולה, וקארל, הבן שהוא צעיר ממנה. אפיו, תכונותיו ומגמתו של כל אחד מבני המשפחה מתבררים משך חצי השנה שבה שוחה המשפחה בכפר הקטן הדררי.

עבור האם, הנריאטה, הנסיעה לצדיק מחווה אחיזה בשרשים שמומן

גירוש מביתו רומז על משמעות רחבה יותר, לגירוש היהודים מרחבי החברה האירופית. לקראת סיום הנובלה כשהמשפחה עומדת בפני משבר כלכלי, גם משרתיה שהיו נאמנים לה מגלים איבה וחוסנים כל מה שבא לידם. בכרונותם, בני משפחת הופמן בורחים לחינה להתגורר במרתף ושם להיאבק על קיומם.

כבר בראשית הסיפור, אילן, הרומז שוב ושוב לחברת האיכרים הנוכריים, עומד לפלוש לתוך חלון הבית של משפחת הופמן (עמ' 10), המשפחה נופלת קרבן לחברה יותר חדי והמושרש גובר על הגווע; החינוך הנצער, שיש לו לכל היותר קיום של צללים. במישור אחר: המגמה המחזורית של הסבע המתחדש מאפיינת את החברה האחת בדיוק כפי שהכרה זו מתקשרת בסגנון חייו עם הסדר המחזורי של עונות השנה. החברה השניה הדומה למגמה לינארית גועת ונעלמת, בעוד שהדגם המחזורי ממשיך ללא כל תמורה של ממש.

אם לפי תפיסת הפולחן הפאגאני הידושם המחזורי של החיים מחייב קורבן, לפי מה שמשמע מנובלה זו, בסופו של דבר, היהודי נבחר כקורבן "הרצוי". תגובת מר הופמן לקבוצת הקרובים העניים מקבילה לתגובתו להאופטמן. כשהוא לא היה מסוגל עוד לסבול את "הקרובים", הכניס מר הופמן אקרה לכיסו וציווה עליהם לעזוב את החווה (עמ' 83), ויותר מאוחר, אחרי

ללא מידה, וכמי שראה את הודים אך ורק ענין של תענוגי הגוף.

הנובלה אינה מצביעה על סיפור עשו המקראי או חברת-מקראי, אבל הדמיון עולה מעליו. בעוד שהלגה היתה תלמידה טובה ורצינית, קארל נבשל בלימודיו, דבר שאיכזב ובייש את אביו. אפילו כשרו הגופני הגדול לא מנע את גירשו מבית-הספר. לעיתים קרובות הקורא שם לב לתאבונו שאין להשביע אותו. פעם בשובו מפעולה אתלטית הוא שאל מה יש לאכל, דבר המזכיר בהחלט את פרשת מכירת הבכורה בספר בראשית. שום דבר אינו מסוגל לעודד אותו מהשינה ומחתענוג המושלם שהוא יודע בשינה. רעבתו נמשך גם לתענוג המיני; הוא מתידד עם העשים הנכריות העובדות במלון. קארל הוא יצרי, בעל כושר גופני, בעיניו "ברק שוכב" (עמ' 34) והוא מתאקלם ביתר קלות בסכיבה הנכרית של הכפר החרדי.

זמן קצר לאחר שהגיעו שמה, האשים קארל את הוריו שהם עשו מאונתו "יהודיה רכרוכית" (עמ' 13) והוא המשיך, "אני שונא את היהודים הרכרוכיים הללרי" (עמ' 14). בדיבורו הוא מתייחס ליהודים בלי כל הזדהות איתם. בדרך חזרה מהחרים כשהאב והבן דיכו בתחנת הרכבת וראו במו עיניהם התקפה על זוג רוכלים יהודיים, האב מעלה ברעתו את האפשרות שגם בנו יצטרף למתקיפים (עמ' 122). זהותו של עשו המקראי כציד משתקפת

נידחו ונאבדו. אף נוף המקום מסמל את השרשיות היהודית. גם הבת, הלגה, פונה אל הצדיק ושומעת בעצתו ללמוד את אותיות הקדש כדרך להשתחרר מהמחלה העיקרית שהיא ההתנכרות הרחיצית ולקבל, דרך הלשון, את הוחות שלח כיהודיה. לעומתן, האב, פליכס, חש התנכרות חזקא בחצר הצדיק והוא שואף בכל נפשו לחזור לחינה מיד כשמוג-האוויר החרפי יאפשר לו לנסוע. דמות פליכס מזכירה את דמות-האב ב"מעשה בן הרב" מסיפורי המעשיות של רבי נחמן מברצלב. שם הרב - המתנגד התנגדות נחרצת לנטיעת בנו לצדיק - מסכים בכל זאת ללוח אתו שמה, משוכנע שהנטיעה תביא לידי אכזבת הבן הצדיק. קארל הבן, מתעלם לגמרי מהצדיק ומעולמו ובסוף הוא חוזר לחינה יחד עם אביו.

הילל ברזל⁵ כבר הצביע על הדימויים של עשו ב"בעת ובעונה אחת" ובנובלה זו הקורא יכול לעקוב אחרי מרחוזת שלימה של קוי-דימיון בסיפור המקראי על יעקוב ועשו ואת הקטביות הערכית העולה גם מספר בראשית וגם מהרחבת סיפור התאומים באגדת חז"ל.

עשו, כידוע ארמדם ושעיר, איש יודע צייד, איש שרד" כשאחיו יעקב יושב אהלים⁶ לפי חז"ל. עשו פנה לעבודה זרה ולתרבות רעה, לחיים של פריקת עול מוסרי. צבע האדום, סימן שהוא ישפוך דם, והאגרה מתארת אותו גם כאכלן חללק, כבעל תיאבון

השאיפות לתענוג וסיפוק יצרים לתחומים של המחקר, האמנות והדידימיון. יתר על כן הצביע פרויד על היחס בין הזיקה לטבע, ללא ריסון החוק והמוסר; יצרים, ובין האכזריות נולדים על חשבון פורקן היצרים החפשי בעוד שפורקן בלי ריסון מביא לידי שלטן הכח החייתי.⁷ נוסף על כך, פרויד התיחס אל האשליה שהאנושר צומח מאיזו שיבה מהתרבות למצב הטבע⁸ אשליה ממין זה מסבירה את הערצתו של פליכס לבנו וגם לסיביבה הכפרית שממנה באה סטלה, עוזרת ביתם לשעבר, שאיתה קיים פליכס פרשת אהבה משך כמה שנים.

במסורת היהודית יעקוב מסמל את עם ישראל, ועשו נהפך לסמל העמים של העולם הנכרי, בנובלה זו, שניהם מאירים בסופו של דבר אספקטים שונים של החברה האירופית הנכרית, בעצם שתי פנים לאירופה. הבת הלגה מייצגת את הנסיות של יעקב כ"יושב אוהלים", גם אם בעבר אהליה היו אהלי התרבות והמוסיקה היונאיות, חסרי כל תוכן יהודי. פליכס מתאר את עצמו כנמשך למוסיקה וציור ולתיאטרון (עמ' 130). קארל כדמותו של עשו, מהווה אנטיזה לתרבות, ובעוד שפליכס מזדהה עם אירופה ותרבותה, הנובלה מצביעה שקארל הוא אירופה הממשית: מתחת פני השטח של תרבות אירופה עולה דמות-עשו. דמות הצייד היצרי.

כמו ביצירות אחרות של

בציידים העולים על הרכבת בעליות "שכמה שומעים רק בחלומות הרעים" ועולה מבגריהם "ריח של דם טרי" (עמ' 127).

בין האב והבן - דו-ערכיות

זיקתו של פליכס לבנו היא מסובכת ביותר, דבר המעמיד את האב במרכז הפסיכולוגי של הנובלה. מצד אחד הוא מתאר את קארל כ"יצור מגדלי" (עמ' 70), ביטוי המסמן את התת-האנושי, אבל נראה שפליכס גם מעריץ את בנו הערצה עמוקה. האב משבח אותו: "הירושה הישנה של אבותיו לא תחליא אותו עוד. הוא יהיה בן חורין" (עמ' 120), אימרה המזכירה את עשו שביזה את הנכורה. קארל, מתברר, נשתחרר לחלוטין מתכונות הירושה היהודית. האב אינו גבוה כבנו, והוא סבל, במיוחד בצעירותו, מגבהו הנמוך שהפליא אותו מהתלמידים הלא-יהודיים בבית-ספר. פליכס מעריץ גם את גבהו הגופני של בנו וגם את תכונותיו.

התפרקותו היצרית של עשו-קארל ללא ריסון אינה משאירה מקום לצמיחת התענינות ופעילות תרבותית. דמות עשו-קארל על האסוציאציות שלה בנובלה זו יוצרת קשר בין הסיפוק היצרי ובין ההתנהגות האכזרית של הציידים. במידה משמעותית מהות הקטביות המתבטאת ב"בעת ובעונה אחת" עולה בקנה אחד עם מושגים ממשנת פרויד. הסובלימציה, לפי פרויד⁶ מעבירה את

לעולם הנאור, הספקני, לעולם של השכלה. בשום אופן הוא איננו טיפוס של מאמין. כצעיר הוא שאף ללמוד רפואה, דבר המייצג גישה ראציונלית למחלה לעומת גישת הצדיק-המרפא. כשוכנו הביתה לוינה הוא גילה שעוזרת הבית תלתה סמלים נוצריים בקיר חדר-השינה שלו. את כיבוש ביתו בצורה כזו פליכס לא היה מוכן לסבול. נוסף על כך, הוא היה עכשיו ער, ממש תוך בית מגוריו, לשיברון עולם השכלתנות שפנה דרך לסימלי האמונה, במיקרה זה האמונה הנוצרית. בחברות חלות תמורות, והשכלתנות של שלב קודם של התרבות הגרמנית שאליו פליכס ראה את עצמו שייך פנתה מקום לאופי שונה בהרבה, לאופי שלא השאיר כל מקום לא לסבלנות ולא לו. למרות המשיכה העמוקה של פליכס לחיים העממיים האירופיים, מעשהו האחרון בנובלה בורקו מחלון ביתו את הסמלים האלו מהווה ניסיון, גם אם מתוך יאוש, להגן על מקומו הוא תוך קיום חברתי המשקף בשלמותו את עולמו של עשו.

הערות

1. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ג. עימוד הציטטות תוך חלק א' של המאמר מתייחס לספר זה. העיון ב"כאישון העיין" מבוסס על פרק מתוך עבודת-מחקר על "מוטיב העקידה בסיפור העברי המודרני", שכתבתי בהדרכת פרופ. א. באנד, אוניברסיטת

אפלפלד, כך ב"כאישון העיין", וכן ב"בעת ובעונה אחת" נרמז שבעיקר רק היהודי ממש הזדהה עם פרי התרבות האירופית, בעוד שהנכרי היה שייך להוויה אחרת. התרבות המבריקה של מרכז אירופה, שהעיר וינה מסמלת אותה, מהווה רק מכסה דק הנפרש על אירופה האמיתית בעלת דמות הצייד האורב מתחת מכסהו המתנוצץ. בתור יהודי מתבולל פליכס נמשך לאמיתו של דבר לתכונות של עשו שהוא מגלה גם בבנו וגם בנשמתו הוא, והקורא מבין שעשו, הצייד ואיש השדה, גם יגרש מחיי אירופה את היהודי ה"חולני" ולאחר מכן יחסל אותו.

ביצירה זו מתקשרות התכונות והנטיות של קטביות יעקב-עשו עם ההשוואה בין העיר לכפר. העיר, מקום "אהלי" יעקב, עם החיים התרבותיים והאינטלקטואליים הקוסמופוליטיים, נראית במידה רבה כהוויה מלאכותית. השרשים והשרשיות, גם ליהודי וגם לנכרי, צקומם בכפר, ועבור העולם הנכרי צביון של עשו מאפיין את חי הכפר. העיר מספקת מקום להשכלה, לחיי השכל, בעוד שהכפר יודע את הדחפים הארציים ואת החושניות העוינת את הפעילות השכלתנית ואת ההערכות של שלטון השכל.

תכונות הכפר והעולם הכפרי מושכות את פליכס אבל בכל זאת, בסופו של דבר, הוא נשאר נאמן לגורם אחד המאפיין את דרך יעקוב ואת חי העיר. הוא רואה את עצמו כשייך

- קאליפורניה בלוס-אנגלס, 1977.
2. Mircea Eliade, *Myth and Reality* (New York, 1963), pp. 42, 45; *Myth, Dream and Mysteries: The Encounter between Contemporary Faiths and Archaic Realities* (New York, 1967), pp. 187-189.
3. "מאגרות העקידה", ספר היובל לאלכסנדר מרכס. ניו יורק 1950, פרק שביעי.
4. בית הוצאת כתר, ירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1985.
5. במאמרו "ב"קורת ופרשנות" אני בר-אילן כ"ד, ע"מ 78.
6. Sigmund Freud, *Civilization and its Discontents*, The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud, ed. J. Strachey (London, 1957), Vol. 21, pp. 79-80, 97.
7. ש"ס. עמ' 95.
8. ש"ס. עמ' 87.

יום עיון לציון מלאת שבעים שנה לפטירתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

יום העיון התקיים בי"א כסלו, ש.ו. באוניברסיטת תל-אביב. יושב הראש היה ד"ר דן ליאור. בדברי הפתיחה השתתפו פרופ' אניטה שפירא, דיקאן הפקולטה למדעי הרוח, ופרופ' עזרא שביט, ראש בית-הספר למדעי היהדות.

במושב יום העיון הרצו: פרופ' יהודית גוברין (תל-אביב); ברדיצ'בסקי בעיני בני דורו; ד"ר דן אלמגור: אוטוביוגרפיה ובידה ביצירת ברדיצ'בסקי; ד"ר רות שנפלד (מכון כץ); בן ברדיצ'בסקי לביאליק.

בחלק השני של יום העיון היה ד"ר מיכאל יזר, והרצו פרופ' שמואל ורסס (ירושלים); ברדיצ'בסקי והחסידות לאור תעודות חדשות; ד"ר אבנר הולצמן (תל-אביב); חקר ברדיצ'בסקי - תמונת מצב.

ד"ר טובה רוזן-מוקד פתחה את מושב הצהריים והופיעו בהרצאות פרופ' עדי צמח (ירושלים); על פתיחת הרומן 'מרים' לברדיצ'בסקי; ד"ר מנחה גלבע (תל-אביב); היבטים נוצריים ברומאן 'מרים'; ד"ר צפורה כגן (חיפה); 'שער השמים' - למבנה המטאפורה במרים.

את המושב האחרון פתח פרופ' ראובן צור. הרצו: פרופ' אהרן קומס (באר שבע); החיוך שקפא. המעבר מסטירה וקומדיה לאמפתיה ודרמה בסיפור 'ההפסקה'; ד"ר בעז ערפלי (תל-אביב); שלבים במבצע המשולב בסתר רעם' מפתח לעולם המסופר.